

Білик Я.О.

Одеський національний політехнічний університет

ПРОТИСТОЯННЯ РАДЯНСЬКІЙ СИСТЕМІ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ НАПРИКІНЦІ 80-Х – НА ПОЧАТКУ 90-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ

У публікації розкрито механізм протистояння демократичних сил України радянській ідеологічній системі наприкінці 80-х – на початку 90-х років ХХ століття. З'ясовано значення діячів Народного руху України в розвінчуванні культурно-ідеологічних конотацій «націоналіст», «братні народи», «інтернаціоналізм». Продемонстровано прояви високої політичної культури української інтелігенції.

Ключові слова: Народний рух України, Іван Дзюба, Дмитро Павличко, інтернаціоналізм, націоналізм, інтерфронт.

Постановка проблеми. Ідеологічна система тоталітарної держави оперувала поняттями «інтернаціоналізм», «братні народи», «багатонаціональна держава» на позначення стабільності імперії. Тому і процес пробудження національної свідомості розглядався як виклик самій системі. Комуністична влада вкрай агресивно ставилася до патріотичних сил у республіках Радянського Союзу, звинувачуючи їх передусім у націоналізмі. Альгимантас Чекуолис, на той час ще член Компартії Литви, активний діяч Саюдісу, у квітні 1989 р. на шпальтах литовського видання за перебудову «Согласіє» надрукував публікацію «Монологи», де виступив із критикою системи, доводячи її лицемірство: «Кидуючи прибалтійцям звинувачення в націоналізмі, ніхто поки не спромігся конкретно пояснити, що під цим розуміється. Литовці претендують на чужі території? Вимагають для своєї мови рівних прав у Мінську або Ростові? Виселяють недавно прибулих людей інших національностей? Або просто прагнуть до збереження Литви і литовців?» [1]. Звинувачення в націоналізмі стосувалося всіх демократичних сил у республіках Радянського Союзу, що почали підносити національну культуру, говорити про національну символіку, вивчати історію свого народу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У результаті аналізу джерельної бази зазначимо досить високий рівень дослідження питань, пов'язаних із Народним рухом України. Передусім це фундаментальні праці Г. Гончарука, О. Гараня, В. Деревінського, Г. Побережець та ін. Окремі

аспекти теми висвітлені в працях М. Главацького, Ю. Діденко, І. Кривдіної, М. Кучерук тощо. Втім, незважаючи на наявність значної кількості публікацій, стан наукового осмислення і вивчення вказаної проблеми не можна вважати достатнім.

Постановка завдання. Мета статті – показати приклади відсічі ідеологічній пропаганді Союзу Радянських Соціалістичних Республік (далі – СРСР) наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. демократичних сил в Україні. З'ясувати роль діячів Народного руху України в розвінчуванні культурно-ідеологічних конотацій «націоналіст», «братні народи», «інтернаціоналізм».

Виклад основного матеріалу дослідження. Жорстоким і потужним інструментом боротьби проти патріотичних сил у республіках, для збереження системи, стало провокування міжетнічних конфліктів. У 90-х рр. республіки СРСР захлинули криваві ексцеси в Карабасі, Фергані, Баку, Молдові. Володимир Дудок на шпальтах журналу «Дзвін» про дані конфлікти писав, що вони «є міжнаціональними за зовнішніми виявами, а не за суттю» [2, с. 80]. Показовим і водночас типовим прикладом був придністровський конфлікт, що розпочався 1989 р. у Молдові як соціально-політичний.

У Молдові, як і в усіх інших республіках, проводилася політика русифікації. Союз письменників Молдови був серед перших, хто порушив проблему статусу мови. На сесії Верховної Ради Молдавії 1989 р. ухвалений Закон «Про державну мову» – молдавську. Проте проросійський фронт «Єдінство», зібравшись на мітингу

28 серпня 1989 р. у Тирасполі, вимагав проголошення двох державних мов [3, с. 1]. Розуміючи вже неефективність русифікаторської теорії в усіх республіках СРСР про «злиття мов і націй», комуністична влада прагнула впровадити нову ідеологічну модель «національно-російської двомовності», яку, до речі, намагалися насадити і в Україні. Ця політика була спрямована на відтягування процесу державотворення і зовні виглядала як боротьба із проявами націоналізму. Проте здобути державно-політичну самостійність не можна в умовах двомовної концепції. Це добре усвідомлювали демократичні сили країни.

Розуміючи поведінку Кремля, Народний рух України не залишився осторонь конфлікту в Молдові. На Другому з'їзду Руху 27 жовтня 1990 р. була прийнята «Ухвала з приводу введення військ до південних районів Молдови», в якій зазначалося: «Політика центру нині спрямована на розпалювання міжнаціональної ворожнечі створенням дрібних державних утворень, підпорядкованих безпосередньо Москві <...>. Москва хоче й далі «нести на собі тягар» миротворця й сторожа національних прав, виходячи з принципу *divide et impera*. Збори Руху вимагають виведення військ із території Молдови <...>. Ми протестуємо проти використання території України з метою агресії проти Молдови без рішення Верховної Ради України» [4, с. 206].

Неприйняття двомовної концепції переросло в Молдові 1992 р. у воєнне протистояння і присутність російських військ у Придністров'ї. Журнал «Огоньок» 1992 р. писав: «Не стримує себе у висловлюваннях місцева преса (ідеться про Придністров'я – Я. Б.), кидаючи на адресу Кишинєва злісне «фашисти», «дерьмократи» <...>. Таким же благородним стилем висловлюється і преса Молдови, говорячи про лідерів Придністров'я і його захисників, а телеканал «Останкіно» там і взагалі відключили, щоб не заважав формувати необхідні Кишинєву переконання» [5, с. 2]. Так В. Летов, кореспондент «Огонька», на шпальтах журналу засвідчив агресивну позицію Москви, яка розпочала інформаційну атаку на законну владу Молдови.

У СРСР люди, що виборювали право говорити рідною мовою, розвивати власну культуру й історію свого народу, автоматично зараховувалися до націоналістів. Позиція влади Кишинєва була легітимною, оскільки навіть у 1992 р. Росія продовжувала політику міцного пропагандистського тиску і розпалювання ворожнечі, спираючись на російськомовне населення. Однак тільки пропа-

гандою не обійшлося. «Ділові люди Тирасполя, зібравшись на конференцію, запропонували своєму керівництву не тягнути і розпочати з Кишинєвом негайні переговори про створення на Лівобережжі першої Вільної економічної зони Молдови <...>. Ось і перша сотня козаків, зібравши речі, поїхала з берегів Дністра на береги свої – *донські* (виділено мною – Я. Б.)», – писав журнал «Огоньок» [5, с. 2].

Ще наприкінці 80-х рр. комуністична влада спиралася передусім на проросійські налаштовані сили, які гуртувалися навколо інтерфронтів, що утворилися як противага національним рухам. Ці інтерфронти стали рушійною силою для розгортання міжнаціональних конфліктів. «В Україні, як відомо, інтерфронт навіть не набрав потрібної для оформлення в структуру кількості симпатиків» [2, с. 79]. Це пояснювалося передусім мудрістю й інтелігентністю лідерів Руху, які обходили гострі питання, спрямовані на розкол країни. Астрофізик, публіцист, один з організаторів Народного руху України за перебудову Леонід Шулман зазначав, що не можна не радіти щодо того, що в Україні цей алгоритм досі не спрацював. «У нас є чимало антисемітів, але нема організованої «Пам'яті». У нас є консервативні люди, але немає «Об'єднаного фронту трудящих». У нас є численні російські шовіністи, але нема «Інтерфронту». Уже котрий раз створюється на папері гібрид Інтерфронту з ОФТ – так звана «Спілка трудящих за соціалістичну перебудову», – але сама багаторазовість спроб свідчить про ставлення до неї навіть тих, з кого її б хотіли скласти: російськомовних консервативних людей» [6, с. 82]. В ухвалі Другого з'їзду Руху зазначалося: «Розцінюючи міжнаціональні відносини як важливий фактор політичної стабільності, Всеукраїнські збори схвалюють рішучі дії Секретаріату, що запобігли спробам розпалити міжнаціональну ворожнечу, утворити так звані «інтерфронти», посіяти розбрат і недовіру серед народу України» [7, с. 177].

Велика роль у цей час належала пресі. Українські видання, «Дзвін», «Сучасність», «Слово і час», на відміну від російських, чесно висвітлювали події, піддаючи критиці імперські погляди. Українським виданням не притаманна була мітинговість і агітаційність, унаслідок чого російськими виданнями з радянських часів. Безперечно, демократична спрямованість українських видань пояснювалася патріотичними поглядами їх керівників. Так, головним редактором науково-теоретичного журналу «Слово і час» із липня 1989 р. був Віталій Дончик, доктор філологічних наук, літературозна-

вель, критик, один із фундаторів Народного руху України. Літературно-мистецький і громадсько-політичний часопис «Дзвін» очолював прозаїк, публіцист, журналіст Роман Федорів. Науковець Олена Усманова про нього говорила, що в умовах жорсткої радянської цензури більшість творів митця несли в собі українську національну ідею [8, с. 26]. Журнал «Сучасність», створений 1961 р. у Мюнхені, згодом видавався в Нью-Йорку, орієнтувався довгий час на українську діаспору, наприкінці 80-х рр. був доступний і в Україні. Із січня 1992 р. «Сучасність» виходить у Києві. Головними редакторами журналу стали Іван Дзюба і Тарас Гунчак, які в «Слові до читачів» писали, що в традиціях «Сучасності» було дотримуватися наукової об'єктивності і високих естетичних критеріїв, уникати політичних спекуляцій та упередженості, зокрема і в оцінках становища в радянській Україні, тримати марку незалежного і респектабельного видання. «Завдяки цьому «Сучасність» – без перебільшення можна сказати – зробила свій внесок не лише у виховання нових поколінь українських інтелектуалів зарубіжжя, а й у боротьбу за незалежність України» [9, с. 7].

Журнал «Дзвін» у 1991 р. писав: «В Україні немає ґрунту для серйозних міжетнічних конфліктів. Специфіка історичного розвитку українського народу, соціопсихологічні характеристики національного типу українця не дають навіть найменших підстав вважати його народом, схильним до расизму. *Однією з найбільших заслуг демократичного руху в Україні є те, що він запропонував реалістичний підхід до проблеми міжнаціональних відносин* (виділено мною – Я. Б.)» [2, с. 80]. На жаль, після розвалу Союзу імперське бачення Росії нікуди не ділося. Російські засоби масової інформації продовжували «захищати право» російськомовного населення, розпалюючи ворожнечу між народами, ображаючи українські патріотичні сили. За таких умов велике значення мала широка просвітницька діяльність, плекання вивчення історичної пам'яті, національної свідомості, оприлюднення фактів національно-культурного життя, залучення ширших кіл української громадськості до обговорення проблеми.

Сила демократичного руху України була в професіоналізмі. Знання правової і політичної думки, історії України, оперування фактами – це давало змогу не лише вести достойний політичний діалог, але давати відсіч ідеологічному ворогу. Олександр Солженіцин, відомий борець із комуністичним режимом, опублікував у спеціальному випуску «Комсомольської правди» від 18 вересня

1990 р. трактат «Як нам облаштувати Росію», який мав відверто імперський характер. Російський дисидент писав, що відділяти Україну – значить різати через мільйони сімей і людей. «У Литві та Польщі білоруси і малороси усвідомлювали себе росіянами і боролися проти ополячення й окатоличення. Повернення цих земель до Росії всіма тоді усвідомлювався як ВОЗЗ'ЄДНАННЯ» [10].

Антиукраїнський по суті трактат був небезпечним. Це передусім заклик до припинення процесу державотворення в Україні. Олександр Солженіцин писав: «Брати! Не треба цього жорстокого роз'єднання! <...> Ми разом перестраждали радянські часи, разом потрапили в цей котлован – разом і виберемося» [10]. О. Солженіцин мав авторитет серед російської інтелігенції, у Західній Європі, тому його думка не мала бути проігнорована НРУ. Опонентом О. Солженіцина став відомий український поет, перекладач, політичний діяч Дмитро Павличко. Він заявив про недопустимість поширення імперського мислення, «йому (О. Солженіцину – Я. Б.) треба було б відмовитися від російського панславізму, від вищості всього великоруського над «малоруським»» [11, с. 78]. Як опонент О. Солженіцину, Д. Павличко розвінчує міф про єдність народів, оперуючи історичними фактами. Він роз'яснював, що козацькі визвольні війни, очолювані Сагайдачним, Виговським, Дорошенко, Мазепою, були спрямовані проти Московщини, а більшовицька Росія вела війну проти Української Народної Республіки. І це не внутрішні заколоти і не боротьба всередині однієї нації [11, с. 78].

Одним із популярних і улюблених понять імперських ідеологів був «інтернаціоналізм». «Російському населенню втлумачується думка про месіанську інтегруючу роль Росії, пропагується почуття великодержавної величі, прищеплюється під прикриттям інтернаціоналізму шовіністична ідеологія <...>» [12, с. 172]. Так, аналізуючи III з'їзд Руху, кореспондент журналу «Огоньок» зазначав, щоб не говорилося про «інтернаціональний» характер цього Руху, але факт залишається фактом: Рух має яскраво виражений національний окрас. Як аргумент журналіст наводив склад учасників з'їзду: 95% – українців, 5% – інших національностей [13, с. 10]. Іван Драч для показу істинної суті, що вкладалася в поняття «інтернаціоналізм», уживав такі словосполучення: «всесоюзна адміністрація для інтернаціональної покори», «інтернаціонал-імперіалісти» та ін. [14, с. 9]. Розуміння поняття «інтернаціонального» у «єдинонеделімців» (вислов Івана Дзюби –

Я. Б.) навіть після здобуття Україною незалежності залишалося тоталітарно-імперським.

Для визначення етнічних і національних спільнот в офіційній пропаганді й науковій літературі спекулювали такими словосполученнями, як «народи України», «російський народ України» тощо. Іван Дзюба звертав увагу на те, що ці поняття складні і неоднозначні. «Є російське населення на Україні, яке становить частину єдиного російського народу <...>. Навіть єврейського народу України немає, а є євреї, які живуть на Україні і є частиною єврейського народу, що живе в багатьох країнах світу. Водночас усі ці люди різних національностей та національні групи є не лише громадянами України, а й складовою частиною народу України, – але не в етнічному значенні, а в державному значенні» [15, с. 138]. Український учений і політичний діяч наголошував на тому, що коли говорити про народи України в етнічному значенні, то ними є ті, для яких Україна є єдиною вітчизною і корінною землею поселення – тобто, крім українців, ще кримські татари, караїми, гагаузи, можливо, донецькі греки як відмінний від середземноморських етнос [15, с. 138]. Уживання поняття «багатонаціональна республіка» Іван Дзюба уважав некоректним щодо України. Посилаючись на М. Скрипника, який заперечував дану формулу, вбачаючи в ній завуальовану

спробу поставити під сумнів право українців на власну державу. Роз'яснення даного питання є необхідною умовою усунення суперечливої ситуації, яка стоїть на заваді реалізації цілей і завдань національної політики. «Україна залишається однією з найбільш етнічно стабільних республік Союзу, державою, в якій корінне населення абсолютно переважає. Україна – не багатонаціональна держава, як, скажімо, Югославія, Індія чи Індонезія, а держава з багатонаціональним складом населення, як більшість європейських держав. А це принципово різні речі», – заявляв Іван Дзюба [15, с. 139].

Висновки. Саме розсудливість і розуміння ситуації лідерами Руху не дали комуністичній владі, а згодом і прибічникам у Росії повернення Союзу шансу розпочати воєнний конфлікт. Звинувачення в націоналізмі патріотичних сил і заклик «бути разом із братніми народами» постійно з'являлися на шпальтах російської преси. Українська інтелігенція не трималася осторонь, а розпочала процес розвінчування радянської імперської ідеології, що зробила базовими поняття «інтернаціоналізм», «братні народи», «багатонаціональна держава». Безперечно, мирна розбудова України в 90-х рр. є заслугою демократичних сил країни, які змогли дати відсіч імперській ідеологічній пропаганді. Це була перемога української гуманітаристики.

Список літератури:

1. Чекуонис А. Монологи. Согласие. 1989. 7–30 апреля. URL: <http://www.agitclub.ru/front/frontsov/sajudis.htm> (дата обращения: 31.01.2019).
2. Дудок В. Від тоталітарного гуртожитку до спільного українського дому. *Дзвін*. 1991. № 8. С. 79–82.
3. Головков А. Молдавія: бремя выбора. *Огонёк*. 1989. № 38. С. 1.
4. Ухвала з приводу введення військ до південних районів Молдови. *Сучасність*. 1991. Ч. 1(357). С. 206.
5. Летов В. Чья кровь краснее? *Огонёк*. 1992. № № 16–17. С. 1–2.
6. Шульман Л. Україна – держава міжнародного миру. *Сучасність*. 1991. Ч. 1 (357). С. 80–86.
7. Ухвала Других Всеукраїнських зборів Руху. *Сучасність*. 1991. Ч. 1 (357). С. 176–178.
8. Усманова О. Ми всі час від часу повинні дихати сивим вітром... Публіцистична творчість Р. Федоріва. *Українська Література*. 2013. № 11. С. 24–26.
9. Гунчак Т., Дзюба І. Слово до читачів. *Сучасність*. 1992. Ч. 1 (369). С. 7–10.
10. Александр Солженицын. Как нам обустроить Россию. URL: http://www.lib.ru/PROZA/SOLZHENICYN/s_kak_1990.txt (дата обращения: 02.02.2019).
11. Павличко Д. Про роботу Ради Національностей Руху. *Сучасність*. 1991. Ч. 1 (357). С. 76–79.
12. Про міжнародні відносини в Україні. *Сучасність*. 1991. Ч. 1 (357). С. 172–173.
13. Рыковцева Е. Автономное плавание в самостийном режиме. *Огонёк*. 1992. № № 16–17. С. 9–10.
14. Драч І. Політична ситуація на Україні і завдання Руху. *Сучасність*. 1991. Ч. 1 (357). С. 134–149.
15. Дзюба І. Україна і світ. *Сучасність*. 1991. Ч. 1 (357). С. 8–20.

**ПРОТИВОСТОЯНИЕ СОВЕТСКОЙ СИСТЕМЕ УКРАИНСКОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ
В КОНЦЕ 80-Х – В НАЧАЛЕ 90-Х ГОДОВ XX ВЕКА**

В публикации раскрыт механизм противостояния демократических сил Украины советской идеологической системе в конце 80-х – в начале 90-х годов XX века. Показано значение лидеров Народного руха Украины в развенчании культурно-идеологических коннотаций «националист», «братские народы», «интернационализм». Продемонстрирован уровень высокой политической культуры украинской интеллигенции.

Ключевые слова: Народный рух Украины, Иван Дзюба, Дмитрий Павлычко, интернационализм, национализм, интерфронты.

**CONFRONTATION OF THE SOVIET SYSTEM OF UKRAINIAN INTELLIGENTION
LATE 80S – EARLY 90S OF XX CENTURY**

The article reveals the mechanism of opposition of the democratic forces of Ukraine to the Soviet ideological system in the late 80s – in the early 90s. Twentieth century. The significance of the leaders of the People's Rukh of Ukraine in discrediting the cultural and ideological connotations of “nationalist”, “fraternal peoples”, “internationalism” is shown. The level of high political culture of the Ukrainian intelligentsia is demonstrated.

Key words: Narodnyi Rukh of Ukraine, Ivan Dzyuba, Dmitry Pavlychko, internationalism, nationalism, interfront.